

Bosnalı Bir Âlimin Gözünden Tanzimat, Islahat ve Meclis-i Meb'ûsan: Bosnevî Hilmi ve *Risâle fi's-siyâse*'si Üzerine

Nedim Aydın*

Öz

Risâle fi's-siyâse İslâmî ilimlere dair ilk eğitimini İstanbul'da almış, ardından Medine'ye giderek tefsir ve hadis ilimlerini tahsil etmiş, otuzlu yaşlarında bir hoca olarak döndüğü İstanbul'da muhtelif ders ve sohbet halkaları tertip etmiş Bosnalı bir âlimin, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet reformlarına yönelik şahitliğini ve tenkitlerini içeren bir metindir. Müellif Bosnevî Hilmi Baba Taşlıcavî *Risâle*'yi Meclis-i Meb'ûsân'a gayrimüslimlerin alınıp alınmaması hakkındaki tartışma etrafında kaleme almış; bu bağlamda gayrimüslimlerin yönetim ve yargıya taalluk eden hiçbir yerde bulundurulmamaları gerektiğini savunmuş ve görüşlerini şer'î delillere başvurarak temellendirmeye çalışmıştır. Bosnevî tenkitlerini mezkûr hadise ile sınırlı tutmayarak Osmanlı modernleşmesinin bütününe teşmil etmiş; bu kapsamda Tanzimat, "Müsavat" diye andığı Islahat ve Meşrutiyet politikalarına sert eleştiriler yöneltmiştir. Sûfî-meşreb bir âlim olduğu anlaşılan Bosnevî Hilmi Baba *Risâle*'yi, Kanûn-i Esâsî'nin ilanından kısa süre evvel, 3 Şaban 1293/24 Ağustos 1876'da tamamlamıştır. Bu makalede, Bosnevî Hilmi'nin biyografisi sunulmakta ve *Risâle fi's-siyâse* adlı eseri tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Islahat, Müsavat, Bosna, Meclis-i Meb'ûsân, Kanûn-i Esâsî, Bosnevî Hilmi Baba.

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nedim.aydin@marmara.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0151-747X.

Bu makalenin vücuda gelmesindeki teşvikleri ve kıymetli yönlendirmeleri için Prof. Dr. Özgür Kavak'a müteşekkirim.

Tanzimat, Islahat, and the Ottoman Parliament through the Eyes of a Bosnian Scholar: On Bosnevî Hilmi's Risāla fî al-Siyāsa

Abstract

Risāle fî's-siyāse is a text containing the testimonies and critiques regarding the Tanzimat, Islahat, and Constitutional reforms, authored by a Bosnian scholar who studied in Istanbul for many years and spent the latter part of his life in Medina. The author, Bosnevî Hilmi Baba Taşlıcevî, wrote the Risāla in the context of the debate in the Meclis-i Meb'ûsân (Ottoman Parliament) on whether to admit non-Muslims. In this context, he argued that non-Muslims should not be allowed in any position related to administration and judiciary, and he attempted to substantiate this judgment by referring to Islamic legal evidence. Bosnevî did not limit his criticism to the aforementioned incident, but extended it to the entirety of Ottoman modernization; in this context, he directed harsh criticism at the Tanzimat, the Islahat, which he referred to as "Mûsavat" (Equality), and the Constitutional Monarchy policies. Bosnevî Hilmi Baba, who appears to have been a Sufi scholar, completed his Risāla shortly before the proclamation of the Constitution, on 3 Sha'ban 1293/August 24, 1876. This article presents Bosnevî Hilmi's biography and analyzes his Risāla.

Keywords: Tanzimat, Islahat, Musavat, Bosnia, Ottoman Parliament (Meclis-i Mebusan), Kanun-i Esasi (The Ottoman Constitution of 1876), Bosnevi Hilmi Baba.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun esaslı dönüşümler yaşadığı XIX. yüzyılın ilk yarısında bugün Karadağ sınırlarında kalan Taşlıca'da doğan, gençlik yıllarında İstanbul'a ilim tahsiline gelen, ardından Medine'ye giderek tahsilini ilerleten, sonrasında İstanbul'a dönerek tedris ve vaaz faaliyetlerinde bulunan Bosnalı bir âlimin kaleme aldığı *Risâle fi's-siyâse*¹ farklı hususiyetlerinin yanında, özellikle iki yönüyle temayüz eder. Öncelikle *Risâle*, Osmanlı'nın modernleşme tecrübesinin kritik aşamalarından birini teşkil eden I. Meşrutiyet döneminde girilen reformların ve bu reformlara yönelik dinî meşruiyet arayışlarının, dinî hamiyeti ve geleneğe bağlılığı yüksek düzeyde olan Müslüman zevât tarafından nasıl algılandığını, reddedildiğini ve bu reddiye esnasında hangi kaygıların ön planda tutulduğunu gösteren bir metindir. Bu yönüyle *Risâle*, modern bir siyasi problem olarak meşrutî monarşi sisteminin Osmanlı'daki sivil bir âlim ve onunla aynı hassasiyetleri paylaşanlar tarafından nasıl tartışıldığını görme imkânı sunar. Öte yandan *Risâle*, Tanzimat ve bilhassa Islahat döneminin *müsavât/eşitlik* politikasının, gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerde hangi sorunlara zemin hazırladığını ve buralardaki Müslüman halkın Hristiyanlar karşısında maruz kaldığı zorlukları ayrıntılı bir şekilde işler. Bu bakımdan *Risâle*'yi, kimliğin din üzerinden tayin edildiği kozmopolit bir imparatorlukta müsavât politikasının, imparatorluğun aslı unsurunu teşkil edenler için ne tür sorunlar doğurabileceğini gösteren bir şahitlik vesikası olarak görmek de mümkündür.

Bu makale Bosnevî Hilmi'nin (ö. 1886'dan sonra) kaleme aldığı *Risâle*'nin tahlili vasıtasıyla Tanzimat ve Islahat'a, takiben Kanûn-i Esâsî ile Meclis-i Meb'ûsân'a ve bu doğrultuda icra edilen reformlara yönelik muhalefet türlerinden birini, örnek bir metin üzerinden takdim etmeyi amaçlamaktadır. Bosnevî'nin tenkitleri temelde mezkûr reformların şer'î naslarla uyumsuzluğunu vurgulamanın yanında, Müslüman bir devlet olarak Osmanlı'nın bu reformlarla içine düştüğü "çelişkileri" öne çıkarır. Öte yandan Bosnevî, reformların özellikle Balkanlardaki Müslüman nüfus için açığa çıkardığı krizlere işaret eder. Makalede ilk olarak müellif Bosnevî'nin biyografisi sunulacak, ardından *Risâle*'nin içeriği tahlil edilecektir.

1 Kütüphane kataloğuna "Risâle fi's-siyâse" şeklinde kaydedilen *Risâle*'ye müellif tarafından verilen bir isim yoktur. Bu çalışmada katalog kaydı esas alınarak *Risâle fi's-siyâse* ismi kullanılmıştır. Dinç, içeriğinden hareketle *Risâle*'ye "Risâle fi'r-red alâ kâdî'l-asker" şeklinde atf yapar. Emine Nureşan Dinç, "Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsân'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi", *Balkanlar ve İslâm -Balkanlı Âlimler, Mütefekkirlere ve Eserleri-*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

1. Bosnevî Hilmi'nin Hayatı

Bir kısım eserlerine dercettiği otobiyografik bilgiler ve irtibatlı olduğu kişilerden hareketle yapılabilen birtakım çıkarımlar dışında, Bosnevî Hilmi'ye dair ayrıntılı malumata sahip değiliz. Genellikle kendisinden “Bosnevî Hilmi Baba” diye bahseden müellifin, yazma halindeki eserlerinde yer alan vakfiye mühründe “Bosnevî Hilmi b. Hüseyin Taşlıcevî” olarak geçen tam adına istinaden, bugün Karadağ sınırlarında kalan Taşlıca'da doğduğunu söyleyebiliriz.² Bosnevî muhtemelen doğduğu bölgede temel eğitimini aldıktan sonra medrese ilimlerini tahsil etme amacıyla İstanbul'a, Fatih Camii'ne gitti ve burada Ali Efendi el-Bigavî'den (?) icazet aldı.³

Bosnevî Hilmi'nin Ali Efendi'den icazet aldıktan sonraki seyrini, *Mecâlisü'l-Bosnevî* adındaki yazma halinde bulunan eserin sonuna eklediği sebep-i telif kaydından takip edebiliyoruz:

Şeyhim ve Üstadım el-Hâc Ali Efendi el-Bigavî Konstantiniyye'de Sultan Mehmed Camii'nde bana icazet verdikten sonra kalbimde hadis ve tefsirleri Arap ulemasından dinlemek için şevk deryası dalgalandı durdu. Bir gün muhabbet murakabesinde iken defalarca Medine-i Münevvere bana göründü ve “Gel ey Bosnevî” sesini duydum. Bu nidayı duyup gördükten sonra tam bir sekr hali ile Medine-i Münevvere'ye yöneldim.⁴

2 “Pljevlja” olarak bilinen Taşlıca, 1465'te bölgenin fethedilmesi ile Hersek sancağının bir parçası olarak Osmanlı sınırlarına dâhil edildi. 1878'de Karadağ'ın resmen bağımsızlığını ilan etmesiyle Taşlıca ve bölgesi Hersek sancağından ayrıldı. Taşlıca I. Balkan Savaşı sırasında Karadağ ordusunun işgaline uğradı ve 1912 sonbaharında Karadağ topraklarına ilhak edildi. Taşlıca hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Machiel Kiel, “Taşlıca,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2019. Ekrem Gülşen, Bosnevî'ye karşı yazdığı düşünülen bir reddiyede (1886), reddiye yazarı Mehmed Tevfik Azapagiç'in (1838-1918) muarızından, “... şahsen tanıdığım adamlardandır, İstanbul'da öğrenci iken beraberdik” diye bahsetmesinden hareketle Bosnevî'nin 1835-40'lı yıllarda doğmuş olabileceği tahmininde bulunur. Ekrem Gülşen, “Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme,” *PESA International Journal of Studies* (PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi), 2018, c. IV, sy. 1, s. 31-32. Sözü edilen reddiyeye ve Hilmi Baba'nın hicret risalesine ileride değinilecektir. Burada Azapagiç'in reddiye yazdığı kişinin Hilmi Baba olmasının bir tahmin düzeyinde kalması, Azapagiç'in Hilmi Baba'nın adını doğrudan zikretmeyip muhatabından “Deli Hafız” şeklinde bahsetmesi sebebiyledir. Azapagiç'in ifadelerinin aktarıldığı yer için bkz. Genç Osman Geçer, “Azapzâde (Azabagic) Mehmet Tevfik'in 'Hicret Hakkında Risale' Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme,” *Türkbilgi: Türkoloji Araştırmaları*, 2010, sy. 20, s. 223.

3 Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî Bosnevî, *Mecâlisü'l-Bosnevî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00517), 242b. Bosnevî kendisinden bahsettiği satırlarda yalnızca Fatih Camii'ne gittiğinden bahseder, Sahn-ı Semân veya başka bir medresenin adını zikretmez.

4 Bosnevî, *Mecâlisü'l-Bosnevî* (İbrahim Efendi, 00517), 242b.

Bosnevî “ağyâra aşikâr edilmesi uygun olmayan” birtakım manevî işaretlerle gittiği Medine’de bir müddet kaldı.⁵ Akabinde abdallardan birinin yönlendirmesi ile Şam’a gitti. Ancak Şam’da iken Dürzîler ile Hristiyanlar arasında baş gösteren savaş, burada uzun kalmasına mani oldu. Savaş çıkması ve aldığı bir başka manevî yönlendirme üzerine tekrar İstanbul’a gitti.⁶ Bosnevî’nin işaret ettiği ve 1860 Şam Olayları olarak bilinen hadise, onun *Risâle*’deki görüşlerinin şekillenmesine etkiye bulunmuş olmalıdır. Bosnevî’nin Balkanlarda yaşanan -ve ileride temas edilecek olan- hadiselerle birlikte bizzat şahitlik ettiği Şam Olayları, Tanzimat ve Islahat reformlarının farklı etnik ve dinî gruplar arasındaki gerilimi azaltması beklenirken artmasına sebep olduğunu düşünmesine yol açmış olmalıdır.⁷

Bosnevî Şam’da baş gösteren savaş ve aldığı bir başka manevî yönlendirme sebebiyle 1860’ların başlarında İstanbul’a gitti. İstanbul’a geldikten sonra talebe-i ulûmun isteği üzere 125 meclisten oluşan tefsir ve hadis dersleri tertip eden Bosnevî, bu dersleri yaklaşık 250’şer varaktan oluştan iki ciltlik bir kitap haline getirdi. *Mecâlisü'l-Bosnevî* adındaki bu kitabın telifini tamamlamasının ardından, yine talebeler için 40 meclisten oluşan Duhâ Suresi tefsiri meclisleri düzenledi ve bu meclisleri *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ* adlı kitapta topladı (1290/1873).⁸ Bosnevî’nin bu yıllarda Fatih Camii ve bir müddet Eyüp Sultan Camii’nde hem ilim talebelerine tefsir ve hadis dersleri yaptığı hem de halka yönelik vaazlar verdiği anlaşılmaktadır.⁹

5 Bosnevî’nin, 1850’lerin ikinci yarısında İstanbul’daki eğitimini tamamlayıp Medine’ye gittikten sonra nerede eğitim aldığına dair sarih bir kayıt yoktur. Gülşen, Bosnevî’nin 1302/1885’te tamamladığı hicret hakkındaki risalesinin ferağ kaydından hareketle onun Mahmûdiye Medresesinde eğitim aldığını söyler. Gülşen, “Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî’nin Hicret Risâlesi,” s. 32. Dinç de Gülşen’i takiben, *Mecâlisü'l-Bosnevî*’deki otobiyografik nota -burada yer almayan- Mahmûdiye Medresesinde eğitim görme bilgisini ekler. Emine Nurefşan Dinç, “Hilmi b. Hüseyin Bosnevî’nin Tanzimât’a ve Meclis-i Meb’ûsan’da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi,” s. 108. Fakat bu kayıt doğrudan Bosnevî’nin Mahmûdiye Medresesinde eğitim aldığına işaret etmediği gibi, 1860’lı yıllarda Mahmûdiye Medresesinde olduğunu da göstermez. Kanaatimizce Bosnevî Medine’ye iki defa gitti. İkinci gidişinde telif ettiği hicret risalesinin ferağ kaydında yer alan mekân bilgisinin, hatalı bir şekilde Bosnevî’nin Medine’ye ilk gidişinde Mahmûdiye Medresesinde eğitim gördüğü çıkarımına yol açtığı anlaşılıyor. Mahmûdiye Medresesi hakkında bkz. İsmail E. Erünsal, “24 Nisan 1326 (7 Mayıs 1910) Tarihli Rapora Göre XX. Asrın Başlarında Medine Kütüphaneleri,” *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2021, c. 24, sy. 47, s. 181.

6 Bosnevî, *Mecâlisü'l-Bosnevî* (İbrahim Efendi, 00517), 242b.

7 1860 Şam Olayları için bkz. Adil Baktıaya, “19. Yüzyıl Suriyesinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2008, c. 53, sy. 2, s. 23-44.

8 Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî Bosnevî, *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00137), 1b-2a.

9 “Bu hakîr Eyüp Ensar’da iskân ederken ve Câmi-i Şerîf’de mümin kardeşlerime vaaz ve nasihat ederken...” Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî Bosnevî, *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirin* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00421), 23ab. Gülşen mezkûr ifadedden hareketle “Bosnevî’nin ömrünün son senelerini İstanbul’un Eyüp semtinde vaaz ve nasihatle ♡

Bosnevî Hilmi'nin bu tarihlerden itibaren nerede ikamet ettiğine dair bir belirsizlik vardır. Bazı çalışmalar Bosnevî'nin İstanbul'da eğitimini tamamladıktan sonra bir süre kaldığı Medine'den önce memleketine gittiği, ardından İstanbul'a döndüğü ve ömrünün sonuna kadar İstanbul'da kalıp burada vefat ettiği tahmininde bulunur.¹⁰ Ancak Bosnevî'nin eserlerinde yer alan kayıtlar bir bütün olarak incelendiğinde bu tahminin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Bosnevî Medine'deki eğitiminin ardından Şam'a gidip burada bir müddet kaldıktan sonra İstanbul'a döndü, İstanbul'da ders ve sohbet halkaları tertip etti, bir süre sonra tekrar Medine'ye gitti ve muhtemelen bir daha İstanbul'a dönmedi.

Bosnevî'nin Medine'ye ikinci gidişinin tarihi belli değildir. *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ*'daki notlar onun 1290/1873'te İstanbul'da, ferağ kaydında tarih ve mekân bilgisi bulunan bir sonraki eseri *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* ise 1302/1885'te Medine'de olduğunu göstermektedir. Başka bazı karineler ise Bosnevî'nin ahir ömründe gittiği Medine'den bir daha İstanbul'a dönmediğini düşündürmektedir. Bu karinelerin başında onun *Risâle fi'l-hicre*'deki üslup ve tutumu gelmektedir.

Risâle fi'l-hicre, 1878'de Bosna idaresinin Avusturya-Macaristan'a bırakılmasının ardından türlü sıkıntılara maruz bırakılan Müslüman ahalinin hicret etmesinin gerekliliği üzerine kaleme alınmıştır.¹¹ Bosnevî'ye göre artık *kâfirlerin* idaresi altına giren Bosna dârülharp hükmündedir ve bu sebepten oradan hicret etmek vaciptir, güç yetirebildiği halde hicreti terk edenler ise büyük günah işlemektedir.¹² Bosnevî hicret hakkındaki ayet ve hadisleri, ayrıca fıkhi görüşleri zikrettikten sonra, nereye hicret edilmesi gerektiği hakkındaki kanaatini şöyle belirtir:

Velhasıl bu hakîre hicret için suâl edenlere cevap budur ki Şam ve Halep taraflarına hicret edile ve dağlar mesken edile ya da dağlara karîb (yakın) karyelerde (köylerde) sakin oluna. Ve ziraatla yahud ticaretle yahud sanatla meşgul olalar. Ve İmam Mehdi'nin zuhurunu muntazır olalar. İmdi ey mümin! Eğer küffâr beldesinden hicrete talip isen *sakin İstanbul'a ve İstanbul'a karîb beldelere hicret eyleme*. Zira yukarıda mürûr eyledi ki *İstanbul'da ve sâir kasabalarda davaları küffâr kanunu ile görürler*.¹³

geçirdiğini zannettiğini" belirtir ve kabrinin de İstanbul'da olabileceğini söyler. Gülşen, "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi," s. 32. Fakat sözü edilen ifadeden hareketle böyle bir çıkarım yapmanın imkânı yoktur. Zira söz konusu ifadenin yer aldığı risalenin telif tarihi 1302/1885, telif yeri ise Medine'dir. Bosnevî ise burada geçmiş zaman kipî kullandır ve "... Eyyüb Ensar'da iken" der.

10 Gülşen, "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi," s. 32.

11 *Risâle fi'l-hicre*'nin bağlamı için bkz. Gülşen, "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi," s. 35-43.

12 Bosnevî, *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 2a.

13 Bosnevî, *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 29a. Risalenin 22. varâğa kadarki kısmı Arapça, devamı ise Türkçe kaleme alınmıştır. (Vurgu bizim) Muhtemelen Bosnevî şu hadis-i şerifi mülahaza ederek bu satırları kaleme aldı: "İnsanlar üzerine öyle bir ➡

Bosnevî ayrıca şeyhinden, “hicret etmeye imkânı olsaydı İstanbul'dan Hind topraklarına hicret edeceğini, çünkü *din bakımından bir gayreti olmayan sultan* ile ikamet etmenin bir faydasının bulunmadığını” iştittiğini söyler ve bunun şeriat ve tarikata mutabık bir söz olduğunu belirtir.¹⁴ Bosnevî Hilmi daha da öteye giderek Mehdi'nin zuhur edip Şam'da küffâr üzerine galip olduktan sonra askerleriyle İstanbul'a yöneleceğini ve İstanbul'u Âl-i Osmân'ın elinden “fethedeceğini” söyler.¹⁵ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Bosnevî için İstanbul dinen yaşanılması uygun bir yer olmaktan çıkmıştır ve orada ikamet edenlerin dahi başka bir yere hicret etmeleri gerekir. Dahası Bosnevî artık İstanbul'un yeniden “fethedilmesinden” bahsetmektedir.

Her ne kadar ferağ kaydında mekân bilgisi olmasa da 1293/1876'da telifi tamamlanan *Risâle fi's-siyâse*'nin -*Risâle fi'l-hicre* ile olan üslup farkından hareketle- İstanbul'da telif edilmiş olduğu tahmininde bulunabiliriz. Zira *Risâle fi's-siyâse*'de Bosnevî sultanı doğrudan hedef alan ifadeler kullanmayıp olan biten hemen bütün sorunların kaynağı olarak “Hristiyanlara yaslanan” paşaları ve vezirleri gösterir. Bunun yanında sultanı bu vezirlerden kurtarması için Allah'a niyazda bulunur. Ancak Medine'de yazıldığı kesin olarak bilinen *Risâle fi'l-hicre*'ye gelindiğinde adını doğrudan zikretmediği Sultan II. Abdülhamid “din bakımından gayreti olmayan” biri olarak takdim edilir ve ağır ifadelerle tenkit edilir. Bu üslup farklılığında müellifin ikinci ifadeleri Medine'de yazmış olmasının bir etkisi bulunmalıdır. Öte yandan *Risâle fi's-siyâse*'de Tanzimat ve Islahat politikalarını eleştirdiği bir yerde Bosnevî şöyle der: “Tanzimat ve Müsavat'ın (Islahat) reddi ile zararlarının ve yaptırımlarının izahı hususunda ayet ve hadisleri burada zikretsek bu risale koca bir cilt olur. Risalenin hakir yazarını da *sürgün ederler* veya öldürürler.”¹⁶ Bosnevî'nin sürgün edilme çekincesi, bu satırları yazdığı esnada (1876) İstanbul'da olması ile anlamlı hale gelebilir.

Bosnevî'nin Fatih Sultan Mehmed Han Kütüphanesine vakfettiği ancak bugün Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi Koleksiyonu'nda bulunan tüm eserlerinin başındaki 1303/1886 tarihli vakfiye kaydında geçen “Medine-i Münevvere'de mücâvir” ifadesi de onun bu tarihlerde İstanbul'da olmadığını gösterir.¹⁷ Bosnevî muhtemelen eserlerini başka biri aracılığıyla İstanbul'a gönderdi ve Fatih

---

zaman gelecek ki, Müslümanın en hayırlı malı, dinini fitnelerden korumak için dağ başlarında ve yağmur düşen yerlerde peşine takılıp gideceği koyunları olacaktır.” (Buhârî, “Îmân” 12; “Fiten” 14)

14 Bosnevî, *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 19b; Gülşen, “Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi,” s. 39.

15 Bosnevî, *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 29a.

16 *Risâle fs-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 8b.

17 Müellifin burada adı geçmeyen diğer eserleri şunlardır: *Fethu'l-esrâr ve'l-müşkilât 'alâ Rûhi'l-Beyân bi'l-işârât, Fetâvâ, Mu'cizâtü'n-Nebî*.

Kütüphanesine koydurdu.¹⁸ Nihayetinde, Bosnevî Hilmi'nin 1880'lerin ortalarından itibaren İstanbul'da olmadığını ve tutumunu değiştirecek bir hadise yaşamadıysa bir daha İstanbul'a gitmediğini söyleyebiliriz. Fakat hangi tarihte nerede vefat ettiği hakkında bir bilgi yoktur.

Bosnevî Hilmi'nin İstanbul'da medrese okuduğu ve Medine'de tefsir ve hadis ilimleri tahsil ettiği bilinmekle birlikte ilmî yönü hakkında pek bir bilgi yoktur. Kaleme aldığı eserlerinde tefsir ve hadis kaynaklarına sık sık atıf yapan müellifin *Fetâvâ* isimli fetva mecmuası, Hanefî fihına hâkim olduğunu gösterir. Öte yandan Bosnevî'nin hemen bütün eserlerine sirayet eden mutasavvıf bir yönü vardır. Bizzat kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere, muhtelif şekillerde aldığı manevi işaretler Bosnevî'nin hayatında önemli bir rol oynamıştır. Hangi tarikata müntesip olduğuna dair bir bilgi olmamakla birlikte, bir yerde “Şeyhim ve üstâdım” dediği Ali el-Bigavî ismini zikreder, muhtelif yerlerde de “Şeyhimden şöyle işittim” diyerek şeyhinin sözlerini aktarır. Bosnevî'nin İsmail Hakkı Bursevî'nin tasavvufi tefsiri olan *Ruhû'l-Beyân* üzerine yazdığı *Fethu'l-esrâr ve'l-müşkilât 'ala Rûhi'l-Beyân bi'l-işârât* isimli işârî bir tefsir eseri de vardır.

2. *Risâle fî's-siyâse* Hakkında

Bosnevî'nin *Risâle*'yi nerede telif ettiği, telif ettikten sonra metnin dolaşıma girip girmediği veya nasıl karşılık bulduğu meçhuldür.¹⁹ 3 Şaban 1293 (24 Ağustos 1876) tarihli ferağ kaydına sahip olan ve bizzat müellif tarafından kaleme alınan

18 Bosnevî'nin tüm kitaplarının girişinde şu vakfiye ifadeleri yer almaktadır: “Bu kitabı sahih ve şer’î bir şekilde, alınıp satılmaması, rehin verilmemesi ve ehlinde gizli tutulmaması şartıyla vakfettim ve Konstantiniyye’de Fatih Sultan Mehmed Hân (Allah kabrini pürnür eylesin) Kütüphanesine koydum. ‘Kim ki bunu işittikten sonra değiştirirse, günahı değiştirenlerin üzerindedir’ (Bakara 118). Ben Fakir ü Hakîr, Medine-i Münevvere’de mücavir Muhibb-i Âli ‘Abâ Bosnevî Hilmi Baba. Sene 1303.” Ayrıca Hilmi Baba’ya ait vakfiye mührü bulunmaktadır.

19 Dinç, Ahmet Mithat Efendi'nin *Üss-i İnkılab* adlı eserinde yer alan bir bölümün yüksek ihtimalle Bosnevî'nin risalesinin muhtasarı olduğunu söyler. Fakat her ne kadar *Üss-i İnkılab*'daki -yaklaşık 4 sayfalık- ilgili bölüm, tıpkı Bosnevî'nin risalesi gibi, Meclis-i Meb’ûsan’a gayrimüslimlerin alınmasını “Siz insanlık için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz” (Âli İmrân, 110) ayetine dayanarak savunan bir zâta karşı yazılmış olsa da iki metin arasında -mezkûr nokta hariç- açık bir ilişki görülmemektedir. Ayrıca Dinç, Bosnevî'nin *Risâle*'yi tabettirip gizlice dağıtılmasını sağladığını söylese de bunu destekleyecek bir veri yoktur. Dinç, “Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb’ûsân'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi,” c. 3, s. 105-106; Bosnevî'nin *Risâle fî'l-hicre*'yi gizlice tabettirip yaydığına dair, kendisine reddiye kaleme aldığı tahmin edilen Azapagic'in metninde bir bilgi yer almaktadır. Geçer, “Azapzâde (Azabagic) Mehmet Tefvîk'in ‘Hicret Hakkında Risale’ Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme,” s. 223. Bosnevî'nin *Risâle fî's-siyâse*'sinin ilgili dönemde dolaşıma girip girmediği hakkında bir bilgi olmasa da, Meclis-i Meb’ûsan'ın açılması öncesinde bir kısım âlimlerin “kâffe-i mü'minîn” imzalı beyannâmeler yayımlayarak Bonsevî'nin yaptığına benzer bir dinî muhalefet geliştirdikleri bilinmektedir. M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2004.

eldeki tek nüsha, müellifin diğer eserleri ile birlikte 1303/1886 tarihinde Fatih Sultan Mehmet Han Kütüphanesine vakfedilmiştir.

Bosnevî Hilmi Baba'yı böyle bir risale telif etmeye sevk eden âmil, Meclis-i Meb'ûsan'ın açılması arifesinde ismini zikretmediği bir kazaskerin²⁰ söylediği şu sözlerdir: “Bu Meclis'te bizimle birlikte Hristiyan ve Yahudiler de oturmalıdır. Çünkü onlar ümmet-i Muhammed'dendirler (s.a.s.). Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ‘Siz en hayırlı ümmetsiniz.’ (Âli İmrân, 110)”²¹

Kazaskerin bu ifadeleri, Meclis-i Meb'ûsan'ın faaliyete başlamasından önce gündeme gelen bir tartışma bağlamında dile getirilmiştir. Bir İslam beldesinde gayrimüslimlerin yönetime dâhil edilmesinin caiz olup olmadığı gibi yeni bir probleme dinî bir meşruiyet zemini bulmaya çalışan kazasker, mezkûr ayete başvurur. Fakat bu girişim, tahmin edileceği üzere, ayette kastedilen “hayırlı ümmet”in içine Hristiyan ve Yahudilerin girmediği ve tarih boyunca da ayetin böyle anlaşılmadığı şeklinde mukabele bulur. Öyle ki aynı günlerde muhalifler tarafından “kâffe-i mü'minîn” imzalı beyannameler yayımlanır ve kazaskerin ifadelerine karşı bir söylem geliştirilir.²²

Bosnevî'nin *Risâle*'sinin -sözü edilen beyannamelerden biri olduğuna dair elde veri olmasa da- böyle bir bağlamda ortaya çıktığı açıktır. Nitekim *Risâle*'ye -hamdele ve salvelenin ardından- kazaskerin sözlerini alıntılıyarak başlayan Bosnevî, tefsir ve hadis kaynaklarına başvurarak kazaskerin yorumunun “fasitliğini” savunur ve konuyla ilgili diğer ayetleri de aynı çerçevede tefsir eder. Bu yönüyle *Risâle* daha çok polemik üslubu taşır ve bu sebepten muhaliflerin görüşleri her zaman bütünlüklü aktarılmaz.

Bosnevî Hilmi Baba'nın Meclis-i Meb'ûsan'a gayrimüslimlerin dâhil edilmesinin mahzuru olarak ön plana çıkardığı iki temel husus vardır. Bunlardan ilki, Hristiyan ve Yahudilerin dost edinilmemesini salık veren çok sayıda ayet ve hadistir.²³ Bosnevî, kazaskerin, kendi kastettiği anlama delaleti kuşkulu olan bir ayete başvurarak tam tersi anlama delaleti açık olan çok sayıda ayeti göz ardı etmesinin, “Kitab'ın bir

20 Adı geçen kazasker, kuvvetle muhtemel dönemin Anadolu kazaskerliği pâyesine sahip Seyfeddin İsmâil Efendi'dir. Dinç, “Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsan'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi”, 3/120. Ahmed Cevdet Paşa'nın ders arkadaşı İsmâil Efendi hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, ed. Nuri Akbayar, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c. 5, s. 1499. Ayrıca bkz. Tahsin Özcan, “Seyfeddin İsmâil Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

21 *Risâle fî's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 3b.

22 Hanioglu, “Meşrutiyet”. I. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde yürütülen muhalefeti tahlil eden bir çalışma için bkz. Cemil Oktay, “Hum” *Zamirinin Serencamı*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1991, s. 39-51.

23 Örneğin: “Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi oyun eğlence edinmeleri ve öteki kâfirleri dost edinmeyin. Eğer müminler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının.” (Mâide Suresi, 57).

kısmına inanıp bir kısmını inkâr etme”²⁴ kapsamına girdiğini söyler. Öne çıkarılan diğer husus, sultanın sırlarının görüldüğü ve Müslümanların cihad planlarının yapıldığı Meclis’e, cihadın kendilerine karşı yapıldığı zümreden insanların dâhil edilmesinin ortaya çıkaracağı çelişkidir. Bosnevî şöyle der:

Ayetin tefsirinden anlaşılmıştır ki bu ayetle Hristiyan ve Yahudilerin Meclis-i Meb’ûsan’a dâhil edilmelerini delillendirmek ahmakçadır (*bârid*). Zira kâfirler ve Yahudiler “Davet Ümmeti”dir, Müslümanlar ise “İcabet Ümmeti”dir. Anlaşılmıştır ki Kazasker’in zikredilen cevabı cehaletten ve Hristiyan kelbleri ile filozofların mezhebinden olanlara dalkavukluktan kaynaklanmıştır. Hakikatte [Kazasker] kâfirler ve Yahudilerin Allah Teâlâ ve müminlerin düşmanları olduğunu beyan eden ayetleri okumamıştır. Şu hâlde, içerisinde kafirlere karşı cihad hazırlıklarının sırlarının olduğu bir meclise düşmanın dâhil edilmesi nasıl caiz olabilir?²⁵

Bosnevî Hilmi Baba’nın bu ifadeleri, modern siyasi kurum ve kavramların Osmanlı’ya intikal ettiği dönemde ortaya çıkan bir çatışmaya, daha doğru bir tabirle, çelişkiye işaret eder. Bosnevî çeşitli ayet ve hadislerle kâfirlerin devlet idaresine dâhil edilmesinin gayrimeşruluğunu temellendirirken şöyle bir noktaya temas eder: Meclis, cihad planlarının yapıldığı yerdir. Cihad ise kâfirlere karşı yapılır. Öyleyse, kendilerine karşı cihad planı yapılan kâfirlerin Meclis’te yer alması nasıl mümkün olabilir? Bosnevî’nin bu çıkışı, bir devletin sınırları içerisinde yaşayan “millet”in kimliğini tayin eden mümeyyiz vasfın ne olacağı problemi ile ilişkilendirilebilir. Osmanlı’nın Tanzimat ve Islahat’la birlikte sınırları dâhilinde yaşayanları “Osmanlı” kimliği altında “vatandaş” olarak itibara alması ve izlediği müsavat politikası, yüz yıllardır “biz” ve “öteki” sınırlarını Müslümanlık-kâfirlik üzerinden algılayan kalabalık zümre için kabul edilemeyecek bir şeydi.²⁶ Daha da ötede kâfirlerin yönetime dâhil edilmesi, devlet ve asıl “millet”in kimliği ile de çelişen bir durumdu. Zira İslam beldesi dışındaki yerler “dârülharp” idi ve onlara karşı ancak cihad edilirdi. Dârülharp beldeleri oluşturanlarla aynı kimliğe sahip olanların cihad planlarının yapıldığı Meclis’e dâhil edilmeleri, “hırsız içerideyken kapıyı kilitlemek” anlamına gelecekti.

24 Bakara Suresi, 85.

25 *Risâle fi’s-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 4b.

26 “Bu *Ferman*’ın hükmünce teba’a-i müslime ve gayr-i müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lâzımgeldi. Bu ise ehl-i islâma pek ziyade dokundu. (...) Ehl-i islâmdan birçoğu ‘*Âbâ ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga’ib ettik. Millet-i islâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i islâma bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür*’ deyu söylenmeğe başladılar.” Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. haz. Prof. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, c. 1, s. 67-68. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nin yeni bir kimlik oluşturma çabası hakkında bkz. Kemal H. Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 582-586.

Yukarıda alıntılanan ifadelerde de göze çarpan ve *Risâle*'nin pek çok yerinde devlet ricâlini tezyif etmek amacıyla kullanılan önemli başlıklardan biri, devlet işlerinde kanunlara, daha doğrusu "Hristiyan kanunlarına" dayanmaktır. Bosnevî henüz *Risâle*'nin salvele kısmında, hadis-i şerifte geçen "Eğer bir topluluk Allah'ın indirdiğine ters bir şeyle hükmederse, aralarında fakirlik yaygınlaşır" ifadesindeki "Allah'ın indirdiğine ters bir şeyi" Hristiyan kanunları ile özdeşleştirir. Genel itibarıyla *Risâle* boyunca "kanun" ifadesi, İslam fıkından üretilmeyen hükümler anlamında kullanılır.²⁷ Yine sık sık "kanun" ifadesiyle aynı anlamda olacak şekilde "anayasa (*düstûn*)" tabiri kullanılır. Bosnevî *Risâle*'yi telif ettiği günlerde, Osmanlı merkezî idaresinde yürürlüğe konan ilk anayasa olan Kanûn-i Esâsî henüz ilan edilmemiş olsa da onu hazırlayan süreç önceki on yıllara dayanmaktaydı ve anayasanın ilanına az bir süre kalmıştı. Bosnevî'nin bilinçli bir şekilde Kanûn-i Esâsî'yi kastetmiş olması mümkün olabileceği gibi, genel olarak Batı menşeli kanun fikrini "anayasa" olarak ifade ettiği de düşünülebilir. *Risâle*'de ifade edildiğinde göre, şeriat hırsızın elinin kesilmesi, zina edenin recmedilmesi ve bunlar dışında çeşitli had ve kısas cezaları emretmişken anayasada bu hükümlere yer yoktur. Bu sebepten, "Anayasa ile hükmetmek Kur'an'a aykırı, Hristiyan kanununa mutabıktır."²⁸

Ayrıca Bosnevî sık sık "Meclislerde davaların fetvalarla değil Hristiyan kanunlarıyla görülmeye başlandığını" dile getirerek Tanzimat ve Islahat politikalarını tenkit eder ve bu durumun Osmanlı'nın başına gelen musibetlerin başlıca sebeplerinden biri olduğunu söyler. *Risâle*'deki tasvire göre bir müddetten beridir meclislerde davalar görülürken kadıların yanında Hristiyan ve Yahudi tebaadan da bazı kimseler yer almakta ve bunlar davanın gidişatına tesirde bulunmaktaydı. Bosnevî'nin tasvir ettiği bu meclisler, kanunlarla ilgili hususların görüşüldüğü ve çeşitli davaların görüldüğü Meclis-i Vâlâ ve onun türevleri olmalıdır. 1838'de açılan Meclis-i Vâlâ süreç içerisinde pek çok değişiklik geçirmiş, Islahat Fermanı'nın ilanına doğru gayrimüslimlerin de dâhil edildiği bir meclis hüviyetine bürünmüştü.²⁹

Risâle'nin mukaddimesinde zikredilen telif sebebi ile doğrudan alakalı olmasa da Bosnevî'nin genişçe yer verdiği bir başka husus, Osmanlı'nın müsavat politikalarının Balkanlarda ortaya çıkardığı sorunlardır. Bu sorunların *Risâle*'de

27 Bosnevî'nin zihnindeki "kanun" tasavvurunun oluşumunda 1850'lerden sonra Fransız ticaret ve ceza kanunlarından istifadeyle hazırlanan kanunnamelerin etkisinden söz edilebilir. Söz konusu kanunnameler hakkında bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Batılılaşma (Hukuk)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

28 *Risâle fi's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 12b.

29 Meclis-i Vâlâ için bkz. Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 377-383. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'ûsan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama," *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015. Nizâmiye mahkemeleri de Bosnevî'nin eleştirilerine muhatap olacak niteliklere sahiptir. M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

kendisine bu denli yer bulmasının sebebi, Bosnevî'ye göre hepsinin aynı "sapmadan", yani "Hristiyan kanunlarını rehber edinmekten" kaynaklanıyor olmasıdır. Bosnevî şöyle der:

Biz, Tanzimat ve Müsavat'ın (Islahat) yapıldığı zamanda zalimlere yağçılık yapan âlimlerden ve Hristiyanlara yaslanan vezirlerden, Tanzimat ve Müsavat'ın tüm insanlara, özellikle de müminlere çokça fayda getireceğini, çünkü Tanzimat ve Müsavat'ta Şeriat-ı Muhammedî'nin icrasının bulunduğunu ve tüm insanlar için adaletin olduğunu duymuştuk. Gelgelelim Tanzimat ve Müsavat'tan ötürü tüm beldelerde şer ve zulüm baş gösterdi ve bunlar küffârın müminlere galebe çalmasına sebep oldu.³⁰

Tanzimat Fermanı ile başlayan ve tam manasıyla Islahat Fermanı ile uygulamaya konan müsavat politikası, her ne kadar tüm Osmanlı vatandaşlarını hukukî olarak eşit seviyede görmeyi ifade etse de politikanın fiilî uygulaması dönemin pek çok ismi tarafından gayrimüslim tebaanın imtiyazı şeklinde algılanmıştır. Öyle ki bu durum, kendisi de ıslahattan-modernleşmeden yana bir aydın olan Ziya Paşa'nın dahi yakınacağı bir hal alacaktır.³¹ Zira söz konusu reformların ortaya çıkmasında başlıca etkide bulunan olan Batılı ülkeler, aynı zamanda gayrimüslimlerin hâmilğini yapıyor, böylelikle Müslümanların dahi sahip olmadığı imtiyazları elde etmelerini sağlıyordu.

Bosnevî de benzer şekilde gayrimüslimlerin sahip olduğu imtiyazlardan yankır. Fakat problem sadece imtiyazdan ibaret değildir. Bosna gibi gayrimüslim tebaanın kalabalık olduğu bölgelerde müsavat politikasının uygulanması, Müslümanların büyük sıkıntılara maruz kalmasına yol açmıştı. Öncelikle müsavat politikasını tam manasıyla uygulamayı reddeden ve bölgedeki gayrimüslimleri zapt eden paşaların görevlerinden -kimi zaman silah zoruyla- alınması, bölgedeki gayrimüslimlere ayaklanma hususunda cesaret vermişti.³² Bosnevî de bölgedeki pek çok ayaklanmanın sebebi olarak müsavat politikasını gösterir. Daha büyük sorun ise Tanzimat'ın bir gereği olarak tebaanın silahlarının toplanması ve halkın yeni vergilere tâbi tutulmasıydı.³³ Bu durum bir müddetten beridir siyasi olarak

30 *Risâle fi's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 7a-8b.

31 "Bizim bu mütalaaları irad etmekten maksadımız, Hristiyanlar hukuk-ı meşrualarına nail olmasınlar ve asla mansıb ve memuriyette kullanılmasınlar, hakaret görsünler demek değildir. Belki muradımız, mademki devlet yalnız tebea-i Hristiyaniyenin imtiyazını taahhüt etmeyip bilcümle tebeasının hukuk-ı müsavatını resmen ilan eyledi; şu kimsesiz Müslümanları dahi hakkı olan imtiyazât-ı tabiiyesine mazhar etmesini arzudan ibarettir." Aktaran: İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri-2 Hürriyet Müsavat Uhuuvet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019, s. 174. Müsavat politikası ve İslâmcıların bu politika karşısındaki tavrı hakkında bkz. *a.g.e.*, s. 171-210.

32 Tanzimat döneminde bölgede çıkan isyanlar hakkında bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Ankara: Alter Yayıncılık, 2009.

33 Uygulanan vergi politikası ve etkileri hakkında bkz. Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010, s. 84 vd. ➤

güçlenmekte olan Hristiyan tebaa karşısında Müslüman halkı savunmasız bırakmaktaydı. Bosnevî Hilmi, karşı karşıya kaldıkları durum sebebiyle Bosna halkının sultana şu şekilde niyazda bulunduğunu aktarır:

Ey Sultanımız! Bosna fukarası Hristiyan beldelerinin ortasında kaldı (yani bir tarafı Avusturya-Macar, bir tarafı Dalmaçya, bir tarafı Sırp ve bir tarafı Karadağ). Bosna'nın ortasında 150 bin Hristiyan reâyası var ve her birinde savaş için işlenmiş silah bulunuyor. İşte ey Sultanımız! Ne olur bizden asker [alma] ve topraklarımızda Tanzimat ve Müsavat'ın icrasını talep etme.³⁴

Bosnevî sultanın bu niyaza karşılık vermediğini, bu sebepten Hristiyanlar karşısında savunmasız kalan Müslüman halkın büyük zorluklar yaşadığını ifade eder.

Yukarıda zikredilen bahislerin ardından *Risâle*'nin uzun sayılabilecek bir bölümü fitne hadislerine ayrılır. Bosnevî'nin kısa açıklamalarla birlikte aktardığı rivayetlerin önemli bir kısmı, şeriattan ayrılan ve böylece fitne çıkmasına yol açan yöneticiler hakkındadır. Bosnevî her ne kadar 1886'da kaleme aldığı *Risâle fi'l-hicre*'de doğrudan sultanı hedef alan ifadeler kullansa da *Risâle fi's-siyâse*'de sultan aleyhinde konuşmaz, olup bitenin müsebbibi olarak Hristiyan kanunlarına yaslanan paşaları gösterir ve Allah'tan sultana, şeriata sınımsız bağlanan bir vezir vermesi için niyazda bulunur.

Sonuç

Risâle fi's-siyâse XIX. yüzyılın radikal reformlarının Müslüman Osmanlı tebaasındaki sivil bir âlim tarafından nasıl algılandığını ve reformlara hangi hassasiyetlerle muhalefet geliştirildiğini gösteren bir metindir. Bosnevî *Risâle*'de esas olarak iki meseleyi gündem edinir: Meclis-i Meb'ûsân'a gayrimüslimlerin alınmasının, Müslüman kimliğine sahip olan ve "gâvura" karşı *cihâd* eden devletin kimliği göz önünde bulundurulduğunda ortaya çıkardığı çelişki; Tanzimat ve Islahat sonrası tatbik edilen müsavat politikasının halkın bir arada yaşama tecrübesini güçlendirmek yerine, -özellikle Bosna ve civarında- Müslüman tebaa aleyhine krizlerin ortaya çıkmasına yol açmış olması. Bosnevî'nin ilk meseleyi ele alış biçimi yalnızca Meclis-i Meb'ûsân hakkındaki tartışma ile sınırlı kalmaz, aynı zamanda XIX. yüzyılın başlarından itibaren yargı, kanun ve anayasa alanında yapılan reformların algılanış biçimini gösterir. Bosnevî'ye göre bütün bu reformlar "Hristiyan kanunlarına yaslanma"nın neticesidir. *Risâle*'nin telifinden yaklaşık on yıl sonra bu karşıtlık daha da ileri götürülecek ve yalnız Batı özentisi paşaların değil, hanedanla birlikte Osmanlı'nın da Hristiyan kanunlarına yaslandığı ve bu sebepten dinî meşruiyetini kaybettiği söylenecektir. İkinci meselenin ele alınış

Askere alma politikası hakkında bkz. a.g.e., s. 149-159; Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 117-119.

34 *Risâle fi's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 8a.

biçimi ise, Bosnevî'nin şahsi düşüncelerinin ötesinde Bosna halkının, daha genelde Balkanların Tanzimat ve Islahat tecrübesine ışık tutan bir yöne sahiptir. Zira Bosnevî bu dönemde yaşanan pek çok hadiseyi ve savaşı, ilgili isimleri ve bölgeleri zikrederek, kimi zaman ayrıntılı bir şekilde aktarır. Bu yön göz önüne alınarak *Risâle* üzerinden, söz konusu dönemde uygulanan müsavat politikasının gayrimüslim tebaanın çoğunlukta olduğu bölgelerde ne tür sonuçlara yol açtığını görmek mümkündür.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir*. yay. haz. Prof. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Ak, Emine. "Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)" Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Akyıldız, Ali. "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, s. 250-251. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Batılılaşma (Hukuk)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, s. 162-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Baktaya, Adil. "19. Yüzyıl Suriyesinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2008, c. 53, sy. 2, s. 23-44.
- Bosnevî, Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî. *Mecâlisü'l-Bosnevî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00517.
- Bosnevî, Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî. *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00421.
- Bosnevî, Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî. *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00137.
- Dinç, Emine Nureşan. "Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsân'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi," *Balkanlar ve İslâm -Balkanlı Âlimler, Mütefekkirlere ve Eserleri- III*. Editörler: Abdullah Taha İmamoglu vd. 1. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Erünsal, İsmail E. "24 Nisan 1326 (7 Mayıs 1910) Tarihli Rapora Göre XX. Asrın Başlarında Medine Kütüphaneleri," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2021, c. 24, sy. 47, s. 175-195.
- Geçer, Genç Osman. "Azapzâde (Azabagic) Mehmet Tevfik'in 'Hicret Hakkında Risale' Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme," *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları*, 2010, sy. 20, s. 216-225.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Dönemi Bosna İsyânları (1839-1878)*, 1. baskı. Ankara: Alter Yayıncılık, 2009.

- Gölen, Zafer. *Tanzimât Döneminde Bosna Hersek*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Gülşen, Ekrem. "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme," *PESA International Journal of Studies (PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, 2018, c. IV, sy. 1, s. 30-45.
- Hanioglu, M. Şükrü. "Meşrutiyet," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, s. 388-393. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasî Görüşleri-2 Hürriyet Müsavat Uhuvvat*, 1. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Karpat, Kemal H. *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, 4. baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Nizâmiye Mahkemeleri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 33, s. 185-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kiel, Machiel. "Taşlıca," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-2, s. 580-582. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Laviç, Osman. "Mehmed Tefvik Azapagiç," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, s. 536. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Oktay, Cemil. *"Hum" Zamirinin Serencamı*, 1. baskı. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1991.
- Özcan, Tahsin. "Seyfeddin İsmâil Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 37, s. 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'ûsan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama," *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 5. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*, ed. Nuri Akbayar. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.